

ПРИРОДАТА В СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Донка Петканова-Готева

Въпросът за изображението на природата в старобългарската литература, макар и засяган частично, не е развиван цялостно. Това имаше своите причини. Изображението на природата е характерно за художествената литература, свързано е с естетическото виждане и възприемане на света. В такъв случай, ако българската литература през средновековието се разглежда предимно като исторически извор, каквато тенденция имаше години наред, естествено е, че въпросът няма да застане пред погледа на изследвачите. От друга страна, в самата средновековна литература не се отделя голямо внимание на заобикалящата човека обективна среда, което зависи от господстващите на времето литературни принципи на изображение, свързани от своя страна с мнoгoгoлeдa на средновековния писател. Все пак обаче природата има място в старата литература, следователно и изследването на въпроса би трябвало да намери място в научната литература. При това може да се забележи, че през вековете отношението на твореца към природата се мени, което прави проблема още по-интересен.

Известно е, че веднага след покръстването България събира сили не само да извоюва независимо църковно и културно съществуване, но и да догони Византия, да се равнява с нея. На времето Византия е най-голямата и авторитетна сила на Изтока. Да се усвоят всичките ѝ културни богатства не само се е налагало, но е било и въпрос на престиж. Две тенденции винаги съпътствуват българското политическо и културно развитие — стремеж за откъсване и обособяване от Византия, борба за независимост и в същото време стремеж за усвояване на всички духовни ценности на Византия. И в години на възход България действително с достойнство се равнява с Византия, като върви в крак с всички нови религиозни течения и литературни стилове, обогатява литературата си с най-разнообразни преводни творби, развива на своя земя приетите ценности и сама твори забележителни оригинални произведения.

Поради посочените обстоятелства българската литература не е чужда на нито една основна черта на византийската литература. Самата византийска литература широко навлиза в България с почти всички свои жанрове и става съставна част от нашата книжнина; и във Византия, и в България тя изпълнява в еднаква степен своите църковни, познавателни, естетически и възпитателни функции. Поради тези причини и защото не познаваме българската оригинална литература в нейната пълнота, трябва да разглеждаме въпроса за отражението на природата на по-широк фон, като се спрем както на български, така и на византийски творби, разпространяващи се у нас години наред. Още повече това е нужно поради обстоятелството, че в България византий-

ските произведения не се възприемат механично. Те се подбират съответно с обществените и културните нужди на обществото, българският книжовник се вживява в тях, нагажда си към своята среда, понякога си позволява да ги допълни и частично изменя. Затова в последно време се говори не за преводи, а за трансплантация на византийските произведения сред южните и източните славяни.¹

Човекът от средновековието, изобщо взето, проявява голям интерес към природата като към познаваем обект. Широко разпространените „природонаучни“ творби, както и географските статии свидетелствуват за това. Интересът към природата като към художествено изобразяем обект е по-ограничен, в редица творби липсва и не се определя от това, дали писателят като човек обича природата или не, дали я познава или не, дали притежава поетичен талант, за да я изобрази, или такъв му липсва. В средновековната литература природата се явява в описание — бегло или по-подробно, фантастично или по-правдиво (това зависи от жанра и от епохата), и в сравнения — разширени и кратки, с помощта на които се рисува духовният образ на героя или се разяснява сложна мисъл.

За пръв път природата е специален обект на внимание в книжовното дело на Йоан Екзарх — в „Небеса“ и в „Шестоднев“. В случая повече интерес представлява „Шестоднев“. Тук обаче авторът не третира природата естетически като естествена обективна среда, сред която живее и действа човекът. Целта на автора е друга. Йоан Екзарх подхожда към природата като учен и богослов. Като учен, защото синтезира знанията на своето време за природата и за човека и излагайки ги, дава знания за особеностите, сложността и странностите на тази природа. Като богослов, защото си поставя за задача да обори неправилните теории на елинските философи и да убеди новопокръстените славяни във всемогъществото на християнския бог. В „Шестоднев“ природата с нейното многообразие, красота и целесъобразност е използвана като неоспоримо доказателство за творческата мисъл на бога и за неговата истинност. Мъдрото устройство на света, величието на природата говорят за мъдростта и величието на бога. Чрез библиейския разказ за сътворението на света в шест дни се пропагандира християнска философия, а във връзка с нея се дават поуки за поведението на човека. Така „Шестоднев“ се явява природознание, преплетено с теология и дидактика. Но живият човек, който независимо с каква цел насочва погледа си към природата, не може да остане незаसेгнат от нейното обаяние. Както обикновените хора, освободени от всякакви догми, са се радвали на заобикалящата ги природа, така и Йоан, пишейки за нея, не е могъл да остане настрана от естетическото ѝ въздействие. И ето че срещаме моменти, в които той възприема природата като поет. В предговора на „Шестоднев“ се забелязва именно такова поетическо виждане на света, макар и подчинено на религиозната идея: „И как да не се радват [хората], когато намерят [в книгата] и разберат за кого е украсено небето със звезди, за кого земята е окичена с градини, дъбрави и цветя и украсена с гори, за кого морето и реките и всичките води са изпълнени с риби, за кого е приготвен раят. И като разберат, че не е за никого друго, а за тях е, то как не ще се радват и сладко да се веселят?“² И по-нататък: „Когато виждаме как се променят времената през годината, как земята, обляна с дъжд, расте и се покрива с трева, как нивите се вълнуват, как дъбравите се зеленят, как планините оброст-

¹ Д. С. Лихачов, Старославянските литератури като система, Литературна мисъл 1, 1969, стр. 9—10.

² Тъй като в случая ни интересува смисълът на текста, за улеснение цитирам творбите в превод по „Христоматия по старобългарска литература“ от П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова, II, София, 1967; цитираният откъс на стр. 73 (превод на К. Куев).

ват и овощията се раждат — нека развържем езика си за възхвала. . . Когато слушаме пойните птици да пеят с различни гласове хубави песни: славеи, косове и сойки, чучулиги и кълвачи, щурци и жътвари, лястовички и скворци и други безбройни птици, чрез това се поучаваме да славим твореца“ (76).

За разлика от основното съдържание на „Шестоднев“ предговорът на Йоан Екзарх, както е известно, е оригинален. В него природата изпъква с цялата си външна красота, която радва човешкото око, весели ухото. Авторът лично е почувствувал тази красота и е бил способен да даде израз на възхищението си от нея. Прави впечатление мисълта, че бог е създал природните хубости, за човека, който, като научи това, ще се възрадва. В средновековната художествена литература до края на XIV в. обаче писателят не умее да се радва на природата, нито пък да постави своя герой сред природна обстановка, да я опише като неотлъчен момент от живота му. За човека е създадена природата, а в средновековната литература писателят обикновено не рисува човека със природата, не отразява неговото отношение към нея, жизнените му и емоционални връзки с нея. Ако кажем, че средновековният човек не съзнава красотата на природата и нейното величие, ще грешим. Още по-малко можем да твърдим, че той не я познава или не иска да я опознае. В случая причината трябва да се търси в метода на средновековния писател. Природата заслужава да се описва, като се погледне на нея като на илюстрация на божията мощ, като източник за поучителни примери или просто като обект за опознаване. Като среда за човека обаче тя губи значение за писателя, както всички всекидневни и ненужни за решението на поставената литературна задача неща. Средновековният писател не се стреми да пресъздаде пълно и многостранно обстановката, в която живеят хората, психологията им; той не се интересува от всичко, което обкръжава човека и което става с него. Той се интересува от главното, от онези действия, мисли и постъпки, които са характеризиращи белег за съответния герой, които определят заслугите му в историята на църквата или държавата. Изображението е подчинено на основната цел на произведението — да се възхваля светец, да се обори ерес, да се докаже правото на една идея и т. н. Всичко странично и несъществено остава на заден план или отпада. Като разглежда изображението на човека в летописите, Д. С. Лихачев пише: „Для нас важно в данном случае лишь то, что они (представители за вътрешния живот на хората) были и что их было, во всяком случае больше чем они отразились в летописном монументальном стиле XI—XIII вв. А не применялись они потому, что этого не требовалось задачами, которые ставил перед собой летописец. Именно потому он не углублялся и в изображении быта, хотя он его знал, жил окруженный бытом; не углублялся он и в изображение празднично торжественных архитектурных сооружений XI—XIII вв., хотя некоторые из этих сооружений воздвигались близкими ему людьми; не давал он и изображения пейзажа, хотя чувство природы было широко развито в древней Руси.“¹ Като прави сравнение с живописца, намирайки близост между нея и литературата, Лихачов обобщава: „Он (староруският художник) писал людей большими и на переднем плане, а здания в уменьшенных размерах и на втором плане, ибо человек был для него важнее зданий. . . Он не стремился в своих произведениях создать иллюзию действительности. Он изображал сущность, ее „смысл“, иногда сокровенный, и при том так, как он их понимал. И это обстоятельство следует учитывать не только при изучении древнерусской живописи, но и при изучении древнерусской литературы.“²

¹ Д. С. Лихачев, Человек в литературе древней Руси, Москва—Ленинград, 1958, стр. 171.

² Пак там, стр. 172.

Тези изводи важат и за старобългарската литература. При такъв метод на изображение и подчертана тенденциозност външната действителност изобщо и душевният свят на литературните герои се явяват обеднени.

Но нека видим природата на основата на конкретния литературен материал. Вземам за пример обширните жития, където човекът в лицето на съответния светец е център на внимание и където описанието е по-разгърнато, до известна степен епическо и по-конкретно, отколкото в кратките жития и в похвалните слова. Ето пространните жития на Кирил и Методий. В тях се споменава за родния град на братята, но не се описва местоположението му или природните му забележителности. За Методий се казва, че се оттеглил в планината Олимп, но не се описва самата планина, нито разположението на манастира. При Константин се говори за лов, но не става дума за природата, сред която той се състои. Двамата братя пътуват към далечни страни с нова и интересна природа, попадат сред чужди народи, живеят в забележителни в природно отношение градове (Цариград, Херсон, Венеция, Рим), но житиеписецът не проследява техния път, не дава представа за природната обстановка и народите, сред които се подвизават героите. Тази природа — чуждите брегове и морета, чуждите планини и пустини, чуждите равнини и многоводни реки — някога на действителните хора Кирил и Методий несъмнено е правила впечатление. Житиеписецът обаче остава равнодушен към нея. Дори когато има пряк повод за описание на природата, той не го прави. Например в Кириловото житие се съобщава, че преди Кирил и придружителите му да започнат да търсят мощите на Климент Римски, морето утихнало. Следователно преди това е имало вълнение, но то не се описва, нито пък се рисува морето, след като е добре утихнало. Тихото море само се назовава, без да се изобразява. По-нататък в житието се казва, че Кирил се качил „на кораб“ и се запътил за „хазарската земя“, която се намирала между „Азовското море и Каспийските врати на Кавказките планини“. Това за житиеписеца е напълно достатъчно. Нему не е нужна гледката, която се открива пред погледа на героя — нито величието на морето, нито гордите Кавказки планини, — една гледка, която навярно е поразила поетичната душа на Константин и е породила мисли, ако не за друго, поне за величието на „Твореца“. При фулското племе Философът вижда „голям дъб, сраснал с череша“, на който хората се кланят. Цялото описание на това интересно обожествявано дърво се свежда до епитета „голям“. Според местните жители дъбът „изпраща много дъжд“. Константин отсича дървото и заедно с него заблудата — „още същата нощ бог изпрати дъжд“. И тук дъждът е само назован, а настъпването му не е описано. Най-обширно говори житиеписецът за природата в онзи пасаж, в който разказва за намерената в мочурище горчива вода, превърната от бога във вода „студена и сладка като медовина“. Макар тук вниманието към природата да е по-значително, не може да се говори за природна картина. При това очевидно е, че целта на автора не е да опише природата, сред която попадат двамата братя, а да акцентира върху чудото, като го свърже с Библията. По този начин той подкрепя основната идея на своята творба, че Константин-Кирил е необикновен човек, покровителствуван от бога.

В пространните жития на Кирил и Методий писателят се интересува предимно от главните моменти в живота на своите герои и от най-значителните им действия, които оценява и тълкува. Това стои в здрава връзка с основната му задача — да представи героите като светци и божи любимци, да изтъкне тяхното величие като християнски проповедници и славянски учители. В това отношение житиеписецът е сполучил. Представяйки Кирил в различни взаимоотношения с хората и в различни действия, той го е изобразил като забележителна личност на своето време. Забележителен, но все пак само философ,

проповедник и учител, велик, с в я т мъж. Авторът се интересува от онова, което прави от Кирил и Методий светци, издига ги над обикновените хора и може да служи за пример на поколенията. Затова той не разказва за личния живот на героите си, нито задържа вниманието си на онези мисли и дела, домашна и обществена обстановка, които нямат отношение към литературната му задача. Описанието на природата, сред която живеят героите, която наблюдават и преживяват, също не би допринесло много за подчертаване на християнските им и културни заслуги. За писателя тя като че ли е самоцел, затова той не намира за нужно да я изобрази.

Онова, което наблюдаваме в пространните жития на Кирил и Методий, може да се види и в други жития от IX — началото на X в. — преводни и оригинални (напр. най-старото Наумово житие, житията на Антоний и Панкратий). В тази ранна агиография само са назовани моменти от природата, маркира се мястото, където става действието, назовава се състоянието, без картинни описания. Авторите не се питат в какви форми се проявява природата и как тя действа върху човека, какво място заема в живота му.

През X в. житията стават стилово по-богати, но губят от яснотата си. Увеличават се и агиографските елементи, но по отношение на изображението на природата не се внася нещо ново. Природата продължава главно да се маркира, да се назовават градове, планини или най-общо да се споменава за река, пустиня, гора, море без всякакви конкретни описания. „Планината“, „пустинята“, „гората“ придобиват повече символическо значение и се свързват с постничество и бягството от живота. В редки случаи на природата се обръща внимание с едно-две изречения. Такива моменти вече правят впечатление, но веднага личи, че те нямат художествена функция, а житиеписецът ги подчинява на някаква друга, по-важна за него мисъл. Например в обширното житие на Климент Охридски от Теофилакт само на две места се среща опит да се даде представа за природата — бегло и никак между другото. Ето тези два момента: „Чрез една постъпка (че ги влечели голи) те (немските войници) им причинили две злини: безчестие и страдание от ледено студената мъгла, която лежи винаги в крайдунавските земи.“¹ И още: „Като стигнали бреговете на Дунава и видели голямата и поради това непроходима река, свързали три дървета с липово лико и преминали реката, пазени от небесна сила“ (стр. 97).

Но всяко правило си има изключения и изключението го правят обикновено високообразовани и талантиливи хора, които имат по-широк поглед върху света и по-дълбоко чувствуват нещата. В агиографската литература от IX—X в. пример за такова изключение може да се посочи разказът на Константин-Кирил за откриването и пренасянето на мощите на Климент Римски. Макар че в науката се е наложило мнението, че тази творба е достигнала до наше време в изменен вид² и че не отразява точно стила на своя създател, все пак тя явно показва белезите на едно талантливо перо, виждането на един поет. Във връзка с търсенето и намирането на мощите Кирил дава израз на своите душевни преживявания, на реакциите на заобикалящите го хора, вслушва се в изпетите песни, вглежда се в зимното небе и много умело проследява търсенето на мощите на фона на нощната природа. Натъкваме се на рядко в средновековната литература паралелно разкриване на действията на човека с измененията в природата, които от своя страна се тълкуват символически като участие на бога в делото на „верните“.

¹ А. Л. Милев, Жития на св. Климент Охридски, София, 1961, стр. 95.

² Вж. Ю. Трифонов, Две съчинения на Константина Философа (св. Кирила за мощите на св. Климента Римски), Сп. на БАН, кн. 48(23), София, 1934, стр. 192—206.

С песен групата на търсещите се отправя към полуострова, където ще започне работата по откриването на мощите. И веднага тяхното душевно състояние се свързва с природата: „А когато желаният полуостров вече се явяваше пред очите, един добре напоителен валеж от дъжд из ясно дойде от тегнещите небеса, без да премане смелоства от нас, желяещите.“¹ Този неочакван дъжд през нощта иде като че ли като изпитание на смелоства. Без да се изплашат от него, „вярващите“ подхващат втората песен, но тъмнината не позволява да се следи текстът. „Но ето, изведнъж с помощта на свети Климента облаците се разпръснаха и луната стана светла, па се освети и въздухът, а около нея се образува светло сияние“ (стр. 21). Изпитал усърдието на християните, бог чрез своя светец им помага. Състоянието на природата е описано, общо взето, правдиво, изтъкната е тясната връзка между природата и човека. Картиността на разказа се увеличава и творбата несъмнено печели в художествено отношение.

Подхванал тази линия на изображение, Кирил я довежда до край. Когато ревностните търсачи започват средната песен, бог отново изпраща изпитание чрез природата: „Облаците бяха гъсти и нападаха от южната страна на полуострова“, архиепископът праща Дигица — „добър познавач на местата, да разузнае“. „Той, като отиде, съобщи, че наближава дъжд.“ Кирил и придружаващите го не намират мястото на светеца, но не се отчайват, а започват да търсят на друго място, като запяват кондака. Отново иде възнаграждение на подвига, изразено чрез благоприятна за търсачите промяна в природата: „Тутакси гъстите облаци, като заминаха към северната страна, откриха в замяна на тъмнотата ясно и прозрачно небо, за да помогне то със звездите си на очите да видят търсените мощи на свети Климент. . .“ (стр. 22).

Както се вижда, от една страна, Кирил показва движението на природата, онова непостоянство, което се забелязва през зимата. От друга страна, той свързва нощния пейзаж с усилията и стремежите на хората, чиито успехи в онази януарска нощ зависят от природата — от дъжда или от светлината на нощните светила. От трета страна, Кирил осмисля природата идейно, гледа на нейните проявления като на божие участие в делата на хората, като изпитание на ревността или награда за смелоства и постоянството. Получава се особено поетическо звучение и философска дълбочина.

Не във всички старобългарски литературни жанрове обаче можем да очакваме описания на природата. Природата като среда на човека ще трябва да търсим в произведения, в които има събития и хора, произведения с известна сюжетност, които пресъздават един свят независимо дали той обективно съществува или е недействителен. В такъв случай с най-голямо основание ще дирим изображение на природата в повестите и апокрифите.

В апокрифите обикновено се описва един въображаем мир — небесата, ангелите, божият престол, адът и райт, животът на библейските лица. Когато обаче описва делата на героите, както и когато показва обстановката, творецът неволно мисли със земни представи, които видоизменя с фантазията си. Така е и с природата. Веднага обаче трябва да се каже, че и в апокрифите тя заема ограничено място, тъй като и тук не е необходима на авторите. Подобно като в народните приказки те съсредоточават своето внимание върху действията, образите и идеите. Към природата създателите на апокрифите се обръщат, когато трябва да опишат рая, ада или да покажат началото и края на света. Съчетавайки фантазията със земните представи — с онези красиви неща, които е виждал на земята — ето как авторът на апокрифа за Енох рисува рая: „И това място е неизказано хубаво. Видях всякакви прекрасни дървета и техните зрели и ароматни плодове. . . И в средата бе дървото на живота — на

¹ Христоматия, стр. 21 (превод на Ю. Трифонов).

онова място, където господ почива, когато слиза в рая. По своята красота и благоухание това дърво е неизразимо хубаво и по-прекрасно от всички съществуващи твари: отвъд то е златовидно и червено, и огнезрочно и покрива целия рай. То съчетава качествата на всички дървета и на всички плодове. . . От него изтичат два извора: от единия извира мед и мляко, а от другия — елей и вино. . . Тук няма безплодно дърво, а всяко дърво ражда богато. . .“ (стр. 163). Адът пък е събрал всички неприятности на земята, отново допълнени и обогатени от фантазията на автора. Адът е представен като дълбока тъмна нощ, по-тъмна от земната, и тъмна мъгла, огнена река тече и две стихии се смесват — студен лед и палещ огън.

Като природно бедствие и буря е представено второто пришествие. Най-ярка картина на тази буря е нарисувана в богомилската „Тайна книга“: „Тогава слънцето ще се помрачи, месечината няма да праща своята светлина, звездите ще попадат, четирите ветрове ще излязат от своите източници и ще направят да се разтърси земята, морето, планините и хълмовете, небето силно ще се разлюлее, ще затъмнее слънцето и ще свети до четвъртия час. . .“ (стр. 196, превод на Й. Иванов).

Както се вижда, описанията са свързани с фантастиката, при това са твърде общи, но, трябва да се признае, внушителни. Поради характера на изобразяването не може да се говори за пресъздаване на красотата или страхотията на живата природа, но за сметка на това тъкмо с помощта на тази природа авторите успяват да изградят светла, примамлива картина на бъдещия живот, който ще сбъдне мечтите на измъчения човек за изобилие и красота, или картината на ужасните мъки на ада и страшната буря, която ще настигне всеки, постъпил зле на земята.

Човекът се е замислил и върху това, как е изглеждал светът тогава, когато бог още не е започнал да го сътворява, какво е имало, преди да бъдат създадени животните, растенията, хората. Макар официалното учение да проповядва, че бог сътворил света „от нищо“, мислещият предметно народен ум не може да си представи нещата точно така. Създателят на апокрифа за Тивернадското море ето как вижда праприродата, която в последна сметка пак се свежда до земната природа. Някога имало само едно безкрайно море и бог слязъл по въздуха над морето, където срещнал още едно същество. То ще му стане отначало другар, а по-късно негов враг — това е птицата гмурец (или патица), която е сам Сатанаил. Птицата се гмурка в морето, както правят истинските водни птици, и изважда пясък, **какъвто** има във всички земни морета. От този пясък и „кремък“ бог създава земята.

Във връзка с обилието на фантастика в апокрифите и на влиянието на фолклора при тяхното създаване в апокрифната книжнина се забелязва и една особеност, която не се наблюдава в официалната средновековна литература. Това е одухотворяването на природата. В редица апокрифи природните елементи приемат някакъв образ, най-вече човешки, представени са като живи същества. В апокрифа „Откровение Варухово“ например слънцето е представено като мъж, който седи на колесница, а на главата си има „огнен венец“. То може да плаче като човек и „горко“ е плакало при падението Адамово. Вечер ангелите отнемат венета от главата му и го носят на бога, а то се връща „повяхнало и съпърнало“. А месецът „прилича на жена“, която също стои в колесница, но е с бледа светлина. Слънцето и месецът влизат и излизат от своите домове от големи врати: облаците „пият“ вода от голямо езеро, за да пръскаат дъжд на земята и поят тревите; росата има жилище. В апокрифа пък за апостол Павел, който обходил ада и рая и бил възнесен до третото небе, луната нощем наблюдава престъпленията на хората и се нажалява, а слънцето плаче и моли господ:

„Господи, който всичко владееш, дай ми възможност да действам според силата си. . .“

Наблюдаваме явление, което само във фолклора може да се види — природата е жива, тя действа, чувства. Тя не е фон или украса, а действащо лице, жива стихия, която има своя съдба и свои задачи за изпълнение. Творецът обаче се интересува главно от онези част от природата, която се свързва с небето, и я рисува като част от живота на небесата. Той създава някаква чудна небесна държава със своите обитатели — слънцето, луната, облаците, ангелите, бог, а не обръща пряк поглед към земята и към онова, което я кичи.

Най-малко при апокрифите може да се говори за реалистично изображение на природата. Тук фантастиката и мечтата съжителствуват с живите възприятия и всичко се развива в някакъв далечен по време и пространство свят, така че апокрифите придобиват характер на фантастични приказки, в които реалните взаимоотношения и връзките на човека с природата се изразяват в своеобразна форма.

Природни описания срещаме и в повествователната литература. В „Александрия“ покрай многото общи споменавания на реки и планини в главата „На острова на блажените“ се рисува по-конкретно и една природна картина: „Този остров имаше всякакви чудесни неща, каквито човешкото око не е виждало. По него растяха множество овощни дървета. Плодовете от тях бяха паднали на земята, а по клоните бяха накацали различни птици, които пееха весело и тъжовно. От корените на дърветата течаха студени извори със сладка като мед вода“ (превод на Й. Иванов, стр. 241). Напълно в духа на народните песни е представен царят на острова — Евант: „Той лежеше под хубаво дърво, край което извираше вода. Постелка и покривка му бяха листата на дървото.“ В края на повестта скръбната Роксанда се обръща към природата и я призовава да плаче заедно с нея заради смъртта на Александра: „Сам като слънце със слънцето зайде. Но о, земяо и слънце, гори и хълмове, море и хубави дървета, ридайте днес с мене! Съзми мои, струете се, езеро напълнете и напоите онези горка и ядовита гора пелинова!“ (стр. 243). Тъй като повестта е фантастико-историческа, възникнала в елинистичната епоха, в нея се забелязва фолклорно чувство и езическо сближение с природата, без да се постига непосредствеността и свежестта на изображението във фолклора.

В историческите творби би трябвало малко да се очакват описания на природата, тъй като за хрониста най-важното е историческото събитие и историческата личност. По начало той не се стреми към постигане на художествено изображение. И наистина повечето хронисти и летописци са лаконични, стремят се да документират историческите конфликти, а царете и военачалниците изобразяват само като политически дейци и вождове. Има обаче византийски хронисти, които се отнасят към историческия материал и като художници. Такъв е Константин Манасий от XII в., преведен и много четен у нас през XIV век.

Константин създава не хроника, а историческо художествено произведение. Той се опитва да си представи и душевността на своите герои, и обстановката, в която живеят, и да даде своето лично отношение към отделни личности и събития. Изобразявайки нещата по-конкретно, картинно и идейно осмислено, Константин Манасий не пренебрегва и природата. Тук за разлика от апокрифите и историко-фантастичните повести природата изпъква живо. Внушително е описано вледененото море и морската буря, забушувала през пролетта, когато „слънчевите топлоти“ разбиват „окаменялото море“ и с грохот връхлитат върху цариградските стени. А ето и друг момент, в който настроението е съвсем различно: „Случи се той да стои над царските домове, гдето е изваян прекрасно снегозрачен мрамор, изобразяващ ширококоробен вол и представлящ лъв, който

скача върху вола и пие неговата кръв. . . Там прочее застана царят и простря очи над морето. Тишина владееше. С неговите красоти той наслаждаваше очите си, когато съзря натоварен кораб да се приближава към сушата. Появяваше зефир с тихи дихания, надуваше вятърът гънките на платната и водеше кораба към тихо пристанище. Разбрал би всеки, даже като стои далеч от морето, претовареността на приближаващия се кораб, защото тежестта на преносимите неща изтласкваше водата до третия пояс на натоварения кораб (стр. 337, превод на Ив. Дуйчев). Тук виждаме друго състояние на морето — то е тихо, красиво, радва човека и му помага.

И в двата примера природата е естествена обстановка на човека, обект на художествено наблюдение от страна на писателя. Изображението е правдиво и поетично, получава се зрителна и даже слухова представа за морския пейзаж.

*

В старобългарската литература природата най-често се използва като материал за сравнения, които ще дадат представа за героя или ще направят по-ясна и понятна мисълта на автора. В зависимост от това условно ще разделим сравненията на две групи — такива, които са свързани с характеристиката на лицата, и такива, които се използват за разкриването на идеи.

Както повечето сравнения в старата литература,¹ и тези разкриват вътрешната природа на нещата, характерните духовни качества на героите, а не външния им образ. С тях писателите преследват познавателни и поетическо-изобразителни цели. Естетическата роля на привлечените съпоставки напълно се осъзнава от авторите, което добре личи от факта, че най-много сравнения, взети от природата, срещаме в ярко емоционални литературни творби, каквито са стихотворните произведения, похвалните слова и службите.

В сравнения като средство да се охарактеризира героят природата е твърде широко използвана в похвалите и химните на Климент Охридски. В своето прочувствено „Похвално слово за Кирил“ той уподобява своя герой „като лъв“, който затваря хулните уста на триезичниците, „като орел“, който прелита над всички страни, „като слънце“, което със зарите си осветява природите, „като денницата“, която късно изгрява, но „озарява целия звезден лик“. Последното сравнение е най-сполучливо, най-оригинално, цитирано неведнъж като доказателство за Климентовата поетическа дарба. С него достъпно, внушително и образно Климент подчертава блясъка и величието на своя герой, който, „макар и късно да възсия, надмина всички“.

В похвалата за Лазар, където на места речта зазвучава като стихотворна, срещаме сравнения от особен тип. Тук героят се назовава направо с някакъв предмет без посредството на думата „като“. Редуват се образи, които придобиват значение на символи и напомнят донякъде народните епитети-съществителни. Чертае се духовен образ на героя, в който сравнителният материал от природата заема важно място: „Лазар, чудна издънка на божията градина“, „Лазар, извор на благодатта духовна“, „Лазар, неувяхващ цвят в райската градина“, „Лазар, орел, летящ в небето на висшата премъдрост“². Подобни сравнения срещаме и в службата на Кирил, създадена по всяка вероятност също от Климент Охридски: „О, сладкопоен славею, о златоречива ласте“

¹ Вж. Д. С. Лихачев, *Поэтика древнерусской литературы*, Ленинград, 1967, стр. 177.

² Емил Георгиев, *Разцветът на българската литература в IX—X в.*, София, 1962, стр. 152.

вице — така е наречен Кирил и с тези оригинално намерени сравнения се дава ярка представа за красноречието на Кирил — една от най-характерните негови особености.

Сравненията-характеристики, взети от природата, се срещат не само в старобългарската литература, но и във византийската, в староруската и в сръбската. Редица такива сравнения срещаме в Манасиевата хроника. Едни от тях са разширени и се превръщат в цели картини. С умели съпоставки например Константин Манасий дава поетична представа за царица Теодора като закрилница и като владетелка, богата с идеи и с добри дела. Той я нарича „доброгласна и отглеждаща младенци птица, която събира отвсякъде своите безпери птиченца и ги скрива, докато отминат човецът“. В сърцето ѝ има „предоброплодни семена като доброплодна нива и тлъстобразна оран, която зиме е тъпкана и не дава плодове, та като премине лютината на зимното време, пролет се засмее и суровостта премине, тогава прочее да изнесе и многоплодни отрасли и нива многокласа, изпълнена с доброплодие, която се вълнува от повееите на благоуханните зефири“ (стр. 338, превод на Ив. Дуйчев). Чувствува се вживяването на твореца в природата и умението му да я привлече като материал за поетическата и идейна характеристика на героинята. Други сравнения у Манасий са кратки, каквито се срещат в повечето случаи в средновековната книжнина, но така чести, че винаги дават ясна представа за основните качества на героите и същността на постъпките им, разбира се, така, както ги вижда и оценява авторът. Теодора е още „бисер пресветъл“, и „багренолистна шипка“. Цар Теофил, обратно, е „село с тръни на зловерието и търнеста къпина“, той заточва духовника Методий на един остров „като бисер в черупка, като шипка в тръни“. После сам извежда Методий оттам „като бисер из черупка, като из облак звезда“, Варда влиза в сърцето на цар Михаил „като червей в сладко дърво“ и т. н.

Подобни сравнения могат да се намерят не само в стихотворните творби и в похвалите, но и в житията и дори в беседите, но там те не са характерни.

Докато посочените сравнения са използвани за изграждането на представа за същността на героя и имат повече изобразителна функция, сравненията, свързани с идеи и отвлечени понятия, имат повече разяснителни задачи. С тях мисълта на автора се конкретизира и изяснява, става понятна и за необразованите хора. В същото време тези сравнения освежават творбата, внасят в нея поезия. Особено талантливо се използват те в „Проглас към евангелието“. Там се натъкваме на умело подобрани и с поетичен усет употребени сравнения, с които убедително се разяснява ролята на „буквеното слово“ за вникване в тайните на света.

Защото кой слух, който не чува тъгана
на гръмотевицата, може да се бои от бога?
А как ноздрите, които не миришат цвета,
ще разберат божие чудо?

А устата, която не чувствува сладкото,
прави човека като камък.

(стр. 55, превод на Е. Георгиев)

Така пише поетът, за да изрази ясно и достъпно мисълта, че онзи, който не познава книгите, не може да опознае света, неговата душа е по-мъртва и от камъка, защото тя не знае как да постъпва и кое ще я доведе до рая.

Към природата Константин-Кирил се обръща и когато трябва да разясни и мотивира идеята си за равнопоставеност на народите. Беседата му срещу триезичниците не е запазена изцяло, познаваме я само по един цитат, поместен в Кириловото пространно житие. В науката обаче е утвърдено мнението, че

той предава, общо взето, вярно Кириловите мисли и начина, по който Кирил е защитавал правото на славяните на писмена култура. В тази знаменита в историята на славянските борби за независимост реч Константин казва: „Бог не изпраща ли дъжд еднакво на всички? Също тъй и слънцето не свети ли за всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и като повелявате всички други народи и племена да бъдат глухи и слепи?“ (стр. 115, превод на В. Киселков).

Природните блага, дадени от бога за всички хора по земята, Константин сочи като доказателство за това, че бог обича всички народи и на всички народи може да даде писменост, тъй както им е дал и природни дарове. Като прави нагледна и убедителна своята идея, в същото време Константин оцветява речта си, придава й емоционално звучение. Житиеписецът на Кирил, който, както видяхме, сам не предлага на читателя природни картини, е оценил яркостта на беседата и цитира онези редове от нея, които навярно са имали най-голямо въздействие върху слушателите.

Кирил привлича на помощ природата и при дискутирането на сложни религиозно-философски проблеми. Чрез образността и достъпността на съпоставките неговите разяснения се превръщат в поетически беседи. Достатъчно е тук да припомним Кириловия отговор на сарацините за християнското и мохамеданското учение — едното прилича на „морска глъбина“, която силните по ум преплават, а другото на „плитко и тясно море, което всеки голям и малък може да прескочи“.

*

През втората половина на XIV в. се забелязва известна промяна в отношението на писателя към природата. Природата започва повече да привлича неговото внимание. Тази промяна не е чувствителна, не бележи никакъв прелом в изображението, но е свидетелство за настъпващи изменения във възгледите на писателите и в литературния им метод. Новите елементи в описанието на природата не идват сами, те са свързани с изменението в изображението на човека изобщо и на историческата обстановка. Те не се забелязват само в българската литература, но и във византийската и най-напред в нея. Следователно касае се за нова литературна насока, която има връзка с нови идеи и течения в духовния живот изобщо и която намира своето по-нататъшно развитие през XV в.

Както е известно, през XIV в. във Византия се оформят две основни религиозни учения, съществено различаващи се едно от друго и затова влезли в конфликт — варлаамитството и исихазмът. Тяхната същност и значение все още са недостатъчно проучени, но напоследък в науката се оформи становището, че и двете учения по своему се стремят към някакво обновление и усъвършенстване на духовния живот, към преоценка на традицията, че и в двете учения се съдържат предренесансови зърна.¹ Може би затова в литературата на двете направления се забелязват сходни явления. Общо може да се забележи едно разширяване на обсега на изображение и оттук естествено обогатяване на литературата — внимание към душевния живот, поглед към средата, в която живее човекът (обществена и природна). Исихазмът побеждава в борбата, става официално учение, поради което разцъфтява и богата исихастична литература. Затова новата насока в литературното развитие през XIV в. се свързва предимно с исихазма.

¹ Вж. Д. С. Лихачев, Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России, Москва, 1958; История на българската литература, т. I, София, 1962, стр. 272, и др.

С оглед на нашата тема вземам за пример творбите на двама византийски книжовници — патриарх Йоан Калека (противник на исихазма) и патриарх Калист (привърженик на исихазма).

Тълковното неделно евангелие на Йоан Калека (1333—1347) е преведено още през XIV в. През XVII в. то бива редактирано съобразно с новата действителност от монах Агапий Критски и отново преведено в България. Тази новогръцка обработка с малки промени влиза и като основна съставка на „Неделник“ на Софроний Врачански.¹ Следователно става дума за произведение, което у нас се разпространява в две редакции и се чете в продължение на повече от пет века.

Някои от уводите на неделните слова на Калека започват с природни картини. Те освежават словата, придават им празничен, светъл тон, привличат вниманието на слушателя. Тези картини в началото на словата имат предимно задачата да изпълнят две роли — композиционна и разяснителна. Те са наричвани на основата на психологическия паралелизъм — състоянието на природата се съпоставя със състоянието на човешката душа. Ето например как започва словото за неделя пета от поста: „Премина вече зимата и дойде пролет и виждаме, че цялата твар се подновява, както и цветоносните градини, земята пуца злак и пеят птици. И като гледаме всичко обновено, радваме се и се веселим, славим, величаем и се удивляваме на предобрния чародей бог. И като виждаме всичко видимо да се обновява, потребно е, докато имаме време, и ние да подновим нашия живот. . . Защото за обновлението на земната твар причина е зимното време, ако не беше по-рано приела дъждове, труд, ветрове, не би се обновила. И ако земята не беше отнапред изобилно напоена от падащите от небето дъждове, не би родила трева, не биха поникнали семената, които са посяни по нея, и не би въздала на работника двоен плод.“² От описанието на състоянието на природата вниманието на читателите се насочва към размисъл за обновлението на душата, към преценка на своето поведение. Чрез паралелизъм — пролетното пробуждане и душевното очищение — абстрактните по начало мисли за катарзиса на душата чрез страдание са конкретизирани и опоектизирани.

По същия начин постъпва авторът и в поучението за неделя петнадесета. Този път обаче, за да изтъкне значението на словото и ползата му за хората. Градинарят, който има „красиви и благоуханни цветя“, радостен ги събира, за да ги поднесе на своя господар или на приятелите си. Те с благодарност ги приемат, но кратко време се наслаждават на вида им и на уханието им. Църковният учител е също градинар, но неговите цветя — поученията, които поднася на хората — не вяхнат, а „във всяко време цъфтят“.

Патриарх Калист (1350—1354; 1355—1363) написва две пространни жития — за учителя си Григорий Синаит и за съученика си Теодосий Търновски. Житието на българина Теодосий е известно в ранен препис от XV в. в сборника на Владислав Граматик от 1479 г. Вероятно това не е първият препис. Без никакви задръжки може да се предполага, че житието е преведено в България скоро след написването му около 1466 г.

Калист си служи често със сравнения, взети от природата, като предпочита разширените сравнения. Някои от тях носят белега на шаблона — срещаме ги още в литературата на X в., но други звучат свежо. Ето няколко

¹ Вж. моята студия За гръцко-българските книжовни отношения през XVII—XVIII в., Годишник на Соф. университет, т. XII, 1969, гл. I, 4.

² Преведено от препис от XVII в., № 304 (Данилов сборник) от НБКМ, л. 39. Във втората редакция този увод е пренесен към словото за Цветница, където е по-подходящ, и е разширен — зимата е „горчива и тежка“, птиците „весело“ пеят, споменава се за „плодовити и неплодни дървета“.

примера: „Както птиченцето, след като се покрие постепенно с пера и излезе изведнъж из гнездото, радостно обхожда всички въздух, така и този наистина божи човек“; „И както някой човек, който, като знае изредно да обира зрели гроздове, иска да обере всичките, така и Теодосий. . .“; „По нрав те се уподобиха на пчели. Защото, както пчелите, когато не намират около пребивалището си да берат мед и да пълнят шестоъгълните си къшчици с нектар, отиват там, където ще изпълнят своите скривалища със сладък нектар, за да получат чист мед, така и те направиха“; „Като си построиха гнезда на места подобно на сладкопийните ластовички, денем и нощем изпращаха богу славословия“; „Както магнитът привлича към себе си желязото, така и мъглата за онзи отец привлече този божествен мъж“; „Като светли звезди по небесната твърд тези добродетелни отци озариха оня чуден скит, насърчавани от учението и наставленията на мъдрия отец.“¹

В творчеството на Калека и Калист и в това на патриарх Филотей отношението към природата още не е качествено ново. И тук сравненията разкриват вътрешния лик на героите, и тук се свързват с разяснението на религиозни идеи. Само с т е п е н т а на използването им в агиографската и хомилистичната литература е увеличена, поради което се засилва художествено-поетическата им функция.

Българската литература през XIV—XV в. се развива главно под влиянието на исихазма. В сравнение с житията от IX—X в. в творбите на Патриарх Евтимий се забелязва наистина засилване на интереса към природата. В житието на Иван Рилски например четем: „Когато стигнаха до реката, наречена Рила, намериха голяма скала, която беше много висока, стръмна и неудобна за преминаване. Като не можаха да вървят напред, те се върнаха веднага и се изкачиха на друга висока планина, що околните люде бяха свикнали да наричат Книшава. Оттам показаха на царя височината и скалата, където се подвизаваше преподобният. Но поради стръмността и непроходимостта царят не можеше да отиде там“ (стр. 398—399, превод на Киселков).

Тук природната обстановка е нарисувана по-конкретно, отколкото в житията от IX—X в. Не само се назовава мястото, където протича действието, но се прави и опит то да бъде описано, като се свързва с конкретни местни названия. Описанието е още доста общо, но правдиво. В житието се срещат и редица сравнения, част от тях обаче са подражателни; срещаме ги и в творбите на Калист и Филотей. Ето някои по-ярки примери: „раждаше стократен плод, подобно на дърво, което е насадено при водни извори“ (стр. 393); „Ала доблестният се държеше непоколебимо срещу козните им подобно на някоя твърда скала, която разбива и отблъсква всички вълни, или, по-право да се каже, подобно на елмаз, който не се поврежда от никакво желязо“ (стр. 393); „Като трудолюбива пчела той образуваше медени пити и ги слагаше в скривалището на сърцето“ (стр. 394); „А царят, като се разпали от божествена ревност и облак от радост го обзе, се завтече към водните извори като елен по време на жетва“ (стр. 398) и др.

Природата има място и в житието за св. Петка, в похвалното слово за Константин и Елена и в други Евтимиеви творби. Подобно на някои неделни слова на Калека житието за Петка Търновска започва с разширено сравнение: „Както пролетно време всички животни растат и тлъстят, като стават все по-хубави, щом слънчевите лъчи огреят цялата земя, и както лъчите носят обновление, така и духовната повест носи много радости на послушните души и леко разгонва и разсейва цял облак от печал“ (стр. 406, превод на Киселков).

¹ Всички цитати са взети от В. С. л. Киселков, Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник, София, 1926.

Това сравнение, сложено в началото на житието, подсказва емоционалния, лиричен тон, в който е написана цялата творба. Тук то не е изолирано; в съдържанието на житието се срещат още редица сравнения с природна тематика, които имат несъмнена връзка с убеждението на Евтимий, че трябва да се пише красиво, художествено. Те допринасят много за това, да стане стилът образен, богат, което отговаря на тенденцията на исихастите да създават съвършен литературен стил.

Заетата от природата и привлечена от Патриарх Евтимий образност все още носи до голяма степен традиционен характер и се използва изключително за разяснение и опоестизиране на религиозни чувства, действия и идеи. При учениците на Евтимий обаче с основание може да се говори за поява на истински, живи природни картини и за едно ново виждане и използване на природата. У Григорий Цамблак и Константин Костенечки природата не се използва предимно като помощен материал за охарактеризиране на героите и разяснение на идеите, а е специален обект за изображение. При това рисува се живата природа, добре позната на авторите, наблюдавана от тях и разглеждана като естествена и всекидневна среда на човека. Тя има отношение към чувствата или поведението му, от нея човекът малко или много зависи, тя го ражда и отглежда, на нея той се радва със земните си очи и с душата си. Това е вече нещо ново, което веднага прави впечатление. Природата у тези писатели е нарисувана по-конкретно, отколкото у всички дотогавашни житиеписци, по-правдиво, отколкото във всички апокрифи и повести и в по-голяма степен е свързана психологически с героите.

В „Похвално слово за Евтимий“ Григорий Цамблак на няколко места създава природни картини. Пръв в известната ни оригинална българска литература Цамблак показва по-подробно и художествено обстановката, в която се развива действието. Той рисува например местността, в която ежегодно на празника на Св. Богородица ставали тържества. „Край град Търново се простира една местност, отделена от него само на една река. . . Тя е открита отвсякъде, пълна е със злак и обилно се напоява от изтичащи се води. Водната ѝ хубост наслаждава очите, преди да наслади вкуса. Тя е обрасла с всякакви плодови дървета и е пълна с различни цветя, а над нея се намира гъста и пространна гора. . . И когато се стичаха под предлог на моление, те извършваха всякакви нечисти дела, понеже местоположението и пустотата задоволяваха влечението на блудниците“ (стр. 434, превод на Киселков).

Още по-сполучливо е нарисувана от Цамблак картината на сушата: „Веднъж имаше голяма суша, почти такава, каквато била по времето на пророк Илия. По земята не се виждаше нито следа от роса и влага. Тя се попука от сушата и изпущаше пушек като из горяща пещ, а гладът всичко застрашаваше. Нивите заприличаха на градски улици и никой вече не мислеше да почиства гумното и да си наостря сърпа“ (434). Тук са предадени не само белезите на сушата — реалистично и убедително, — но и чувствата на хората. Човекът е жизнено свързан с природата, затова сушата внася в душата му безнадеждност. Сушата означава бедност и глад. И ето патриархът, който добре вижда, че тази невиждана суша отчайва хората и ги кара да изпаднат в бездействие, съветва съгражданите си да бъдат твърди и решава сам да излезе на молебен за дъжд. Следва нова природна картина, изобразена също тъй правдиво и във връзка с трепетите и надеждите на хората. При изгрев слънце патриархът излиза на полето и с очите си „се увери в предстоящата напаст“. След молебена се появява многожеланият дъжд: „Дъждовни признаци се показаха на небето. Задуха северният вятър и донесе облаци, подобни на пълни мехове. А когато светилният влизаше в града, изведнъж заваля дъжд, и то не внезапно и бурен, а тих и напоителен. И той не престана да вали дотогава, докато не се наляха

плодовете и не ги подготви да узреят“ (стр. 435). По-старите автори при подобен случай казват: „и бог чу молбата им“ или „бог им изпрати дъжд“. Цамблак вече не се задоволява с това да назове събитието, той намира за нужно да опише състоянието на природата. Облаците, вятърът, тихият напоителен дъжд, обновлението на природата — това са очакванията на хората, това следи техният поглед. На всичко това Цамблак обръща специално внимание, за да прослави главния герой Евтимий, който се вживява в народната съдба и с чиято помощ небето изпраща дъжд. Сравнението на облаците с „пълни мехове“ е свежо, интересно, почерпано от народния живот. То придава особена оригиналност на описанието.

С описанието на природата във връзка с поведението и чувствата на земните хора Цамблак обогатява словото си, засилва реалистичния тон в него. Интересът на Цамблак към природата в „Похвално слово за Евтимий“ не е нито случайно, нито изолирано явление в творчеството на писателя. От природата авторът се интересува и в други свои творби, което говори за осъзнато и целенасочено разширяване на обсега на художественото изображение. В житието, посветено на сръбския княз Стефан Дечански, той подробно описва местността, в която е разположен манастирът — планината и полетата, които се откриват пред погледа, дърветата и изворите, които красят местността. Този интерес и чувство за красотата на живата природа у Цамблак върви редом с интереса към човешката личност, към обществената среда и историческата съдба на народа. Човекът у Цамблак се явява с ясно определени нови качества — патристизъм, тясна връзка с народа и свой вътрешен свят (макар белго показан).

Още по-голямо внимание към природата проявява по-младият съвременник на Григорий Цамблак — Константин Костенечки. Той се отнася обаче към природата не толкова като художник, колкото като пътешественик и географ. Това по всяка вероятност зависи, от една страна, от литературния талант на Константин, и, от друга, от неговите научни интереси. Не случайно творбата „Пътуване до Палестина“ и някои географски откъси в науката се свързват с името на Константин Костенечки. Константин е чел редица географски описания, защото на няколко места в своите творби се позовава на мнението на географите. Например в „Житие на Стефан Лазаревич“ Константин пише: „Както казват описателите на земята и както ние видяхме. . .“ И пак: „А тази земя е изпълнена с всички блага, па и според писанията на някои географи изпраща въздух на запад и към Хелеспонта“ (стр. 448, превод на В. Сл. Киселков). От тези изрази личи, че Константин е чел географите и че се е съобразявал с тях. Те, а също така и някои книги по естествознание му дават не само материал, но и образец на описание. Затова природните картини на Константин Костенечки имат предимно фактически познавателен характер.

Разказвайки за родната земя на Стефан Лазаревич, Константин пише за климата на Сърбия, който бил най-добър в „цялата вселена“, денят имал 15 часа и всичко се намирало в „уравновесено съчетание“, защото излишъкът от дневното време отивал „към север, към изток и към юг“, гдето дните са кратки. После говори за рудниците, които били много ценни и обилни, „та толкова повече растат, колкото повече се черпи от тях, подобно на изворите, които колкото повече се черпят, стават все по-сладки“. Константин Костенечки разказва и за растителността и животинския свят на Сърбия, за планините и реките. Писателят говори за река Дунав — откъде извира, през кои страни протича и къде се влива. След това дава сведения за останалите три „райски реки“ — Гион, Тигър и Ефрат, като се отклонява от пряката си тема, и накрая, връщайки се пак към Сърбия, намира за нужно да каже няколко думи за реката Сава: „Тук има още една река измежду тридесет и шестте зна-

менити реки във вселената, наричана Сава, която представя нещо като преграда за двете страни. Тя се съединява на най-красивото място, където Фисон излиза с три устия и образува два острова, гдето е създаден прочутият Белград, както изложението ще покаже по-нататък“ (стр. 450).

От описанието на страната с приповдигнат тон авторът минава към характеристиката на нейните жители, които притежават много добродетели и такива хора няма никъде „по цялата вселена“.

В целия разказ на Константин Костенечки заедно с конкретните географски сведения — отчасти почерпани от „географските книги“, отчасти плод на лични наблюдения — присъства и авторовото емоционално отношение към нещата, които описва. Той се възхищава от плодородието на сръбската земя, от нейното добро разположение и природно разнообразие. Тъкмо това отношение и ролята, която авторът поверява на описанието на природата, го отличават от географите. Природата е свързана с обрисовката на главния герой,¹ което показва, че Константин ѝ придава художествена функция.

В изображението на природата у Константин Костенечки присъства несъмнена идеализация. Авторът не само не крие своето възхищение от страната, родила Стефан, но я описва само със суперлативи. В нея всичко е хубаво и най-хубаво отвсякъде другаде — и реките, и рудниците, и климатът; страната е символ на плодородието, „корен на благата“, има благ, никъде не срещан въздух, планини, които нямат равни, изобищо „по цялата вселена не може да се намери земя“, която като Сърбия да е събрала наедно „всички блага“. Страната на княза-светец е изключителна страна, такива са и нейните хора и между тях Стефан Лазаревич. Ясно е, че идеализацията на природата и изобищо на страната е свързана с прославата на героя. Една необикновено красива и богата, от бога надарена земя ражда също така необикновен, надарен с много добродетели герой.

Идеализацията на родното място на героя като момент от идеализацията на самия герой в зародиш се открива и в агнографията до XIV в. Ако делото на житейския герой се представя като изключително, естествено започва да се хвали всичко, с което той е тясно свързан, което играе някаква роля за неговото възпитание. Хвали се родният град, хвалят се родителите, учителите. Родителите на житейския герой обикновено са „благочестиви“ и според класовите понятия „от добър и славен род“. Градът е преславен, голям, богат или красив. Учителите са правоверни, много учени и т. н. Веднага трябва да кажем обаче, че възхвалата на родното място на светеца е твърде лаконична, а в редица жития изобищо отсъства. При това не се стига до природни картини. Обикновено към града или селото се прибавя един епитет (или областта се окачествява с едно изречение), без да се описва самият град и околната му природа, а за природните особености на цялата страна изобищо не се дава представа. Затова подробното описание-възхвала на родната страна на княз Стефан веднага прави впечатление. То обаче става възможно тъкмо в атмосферата на началото на XV в., когато, както видяхме от творчеството на Григорий Цамблак, се разширява обектът на изображение и външният свят започва повече да привлича погледа на творците. Възхвалата на родното място — в житията до XIV в. един несъществен и незадължителен момент — у Константин Костенечки се разгръща и заема важно място по обем и смисъл. Тя става част от възхвалата на героя. Освен това конкретното описание придава на житието светски характер, повишава и неговата познавателна стойност.

¹ К. Куев, Константин Костенечки. История на българската литература, т. I, стр. 321—323.

Ако до XIV в. в житията не намираме подробни описания и възхвалявали на природата, сред която се е родил и живял светецът, след Константин Костенечки в българската литература такива вече се срещат. Имам пред вид житието на Матей Граматик за Николай Нови Софийски. Ако Константин прославя родната страна на Стефан Лазаревич, Матей Граматик през XVI в. прославя София — града, в който неговият герой Николай се е подвизавал. По тип описанието на София и околностите ѝ се схожда с това на Константин Костенечки при всичките частни различия. И тук описанието е суперлативно, и тук прославата на средата е момент от прославата на светеца. Ако за Константин Сърбия е единствена и най-добра във вселената земя, за Матей Граматик няма по-хубав град от София, няма по-плодородно и красиво място от Софийско. Прави впечатление, че житиеписецът не изобразява града или страната, в която героят е роден (в случая Янина), а града, в който той се е мъчил и умрял. Тук като че ли има известно отклонение от логиката, защото селището, в което Николай идва като зрял мъж, няма голям принос за неговото оформяне като християнски герой. Житийната традиция обаче не изключва практиката да се казват хубави думи и за мястото, където героят се е подвизавал или е умрял. Освен това в случая решаваща роля изиграва фактът, че Матей Граматик работи в София и по всяка вероятност тя е негов роден град. Описвайки природата и историята на София, писателят дава израз на своето родолюбие. Той нарича София „един от преславните велики градове, които се намират в Македония“ и му се струва, че „такъв голям град няма в цяла Македония. . . Арабия, Палестина, Египет и в източните страни“. Нещо повече, „подобно място няма и в западните страни на Илирик и цяла Диоклития, и в Италските велики страни“. И ако за Константин Сърбия е равновесие на климата и „корен на всички блага“, за Матей Граматик София е центърът между Изток и Запад и затова е наречена Средец.

С оглед на нашата тема интересни са описанията на Матей Граматик на природните особености на София — географско разположение, климат, природа. Книжовникът е описал точно София с нейните характерни черти, които дават на читателя явна представа за града и неговите околности. Матей разказва, че в своите околности София има „превелики“ планини, „от които е обкръжена като с ограда“, а от тях „изтичат сладки води, които напояват обилно“. Мястото има голямо движение на въздуха, „най-вече по време на жетва“, което „чудно разхлажда палещата тежест“. „От подножието на преславните планини“ освен студени извори „обилно изтичат и топли води“, които лекуват различни недъзи. Това място „в самия център на своите недра“ има „преславния и достохвален град София“¹. По-нататък Матей Граматик разказва за манастирите около София, за мъчениците, пострадали за вярата, и изобщо за добродетелите на софиянци.

Описанието на природата у Константин Костенечки и у Матей Граматик подобно като у Григорий Цамблак не върви само, а се придружава от интереса към историческата обстановка, в която живее героят. Ако Григорий Цамблак говори подробно за падането на Търново под турска власт и за злощастната съдба на търновското население, Константин изгражда още по-широка картина на съвременните исторически събития, и то напълно съзнателно, защото сам казва, че заедно с житието е написал летопис за времето на героя си. У Матей Граматик пък описанието на природните забележителности на София се съпътства от разказ за миналото на града, а също така се съобщават редица

¹ Житието на Николай Нови Софийски, издадено по препис от XVI в. вж. у П. А. Сыр-
к у, Очерки из истории литературных сношений болгар и сербов в XIV—XVII веках. Житие
Николая нового Софийского, Спб., 1901.

други исторически събития, станали по времето на Николай Нови в България и в Румъния, където светецът прекарва известно време. Следователно описанието на обстановката (географска и историческа) се явява нова съществена черта на житийния жанр през XV—XVI в. Тази нова черта несъмнено обогатява житийната литература и се явява „като белег на метода, като израз на стремежа за постигане на по-голяма художествена правдивост, като указание на желанието на автора да постави изобразените лица и събития в конкретна географско-историческа обстановка и по този начин да „документира“ верността на изображението“¹.

Вярно е, че конкретното описание придава на една творба повече истинност и убедителност, а оттук по-силно става и идейното ѝ въздействие върху обществото. Конкретното географско и историческо описание обаче играе и друга роля, то мотивира някои явления, показва героя не като случайност. В житието на Стефан Лазаревич описанието на природата и на хората на Сърбия предшества биографията на светеца. Така то се оформя като въведение, което подготвя читателя за появата на главния герой. То внушава идеята, че Стефан е син на забележителна, богопомазана страна и на изключителен народ, преизпълнен с добродетели. Сам Стефан се явява достоен син на тази страна и на тези хора и в същото време най-скъпо тяхно украшение. В житието на Николай Нови описанието на София не е в самото начало, а авторът го вмъква, след като е говорил за ранните години от живота на героя си. Тъкмо във връзка с преселването му в София писателят намира за нужно да направи отклонение от прекия разказ и да охарактеризира града, който завинаги ще се свърже с името на Николай. Подобно на Константин Костенечки Матей Граматик не се задоволява само с описанието на града и околностите му, но говори възторжено и за жителите на София — за тяхното благочестие и твърдо отстояване на вярата. Първо, става ясна обстановката, която обкръжава героя; той изпква пред погледа на читателя като жив човек. Второ, получава се впечатление, че поведението на Николай става център на внимание на голям и значителен град, а това прави още по-величав образа на светеца. Красотата на града и величавата му история е възхвала за героя, който е имал смелостта да брани християнската вяра в него, а и героичното държане на Николай е възхвала за града, който се сдобива с още един герой от рода на онези, които са се раждали в него и по-рано. Борческата традиция на София е свързана с мъченичеството на Николай, което е нейно славно продължение.

*

Очевидно изображението на природата в средновековната литература се различава съществено от това в новата литература. То носи белезите на идейна и художествена ограниченост, която се дължи на метода на средновековния писател и на спецификата на поставените литературни задачи. В никакъв случай не може обаче да се говори, че писателят от далечното минало няма чувство за природата, че той не я наблюдава, не я преживява и не я анализира. Приетите узаконени литературни принципи, религиозните схващания и целите на литературното изображение го ограничават и му налагат една схема, която му сочи как да организира и третира материала си. Тази схема не изключва описанието на природата, но го поставя на второстепенно място. В средновековната литература до края на XIV в. в редки случаи се откриват природни картини, голяма част от тях бедни или фантастични, подчинени на някаква религиозна

¹ П. Д и н е к о в, Матей Граматик. История на българската литература, т. I, стр. 401

идея. Художественото третиране на природата най-ясно проличава при сравненията, които съзнателно са дирени и използвани за характеристиката на героите — положителна или отрицателна — и за разяснението на идеите. Тези сравнения разкрояват стила, правят го образен и емоционален, разкриват поетическия усет на писателя. Те обаче, както посочих, не рисуват облика на обикновения външен свят, а се свързват предимно със същността на нещата, с душевните качества на героите, с философията на християнството. Затова някои от тях получават абстрактен характер. Освен това в средновековната литература голяма роля играе подражанието — всички писатели се учат от Библията и от съчиненията на отците на църквата, а ученикът подражава на учителя, поради което много словесни образи от едни творби преминават в други, повтарят се и се шаблонизират.

Изображението на природата като част от средата, в която живее човекът, в течение на времето обаче търпи развитие. През XIV в. се забелязват нови идейни и художествени търсения, настъпват известни промени в светоусещането на писателя и в неговия творчески метод, които имат своя нов резултат в творчеството на Григорий Цамблак и Константин Костенечки. Заедно със засилването на интереса на писателя към живота и средата на човека изобщо се засилва и неговото внимание към природата, сред която той се ражда, работи или умира. Всичко това, както и погледът към душевния живот на човека, води до обогатяване на литературата с жизнен материал, до ограничаване на агиографския елемент и естествено до засилване на правдивостта, без да може още да се говори за реализъм. Общо взето, тези промени се дължат на влиянието на хуманизма; това са нови черти, които, ако българската литература се развиваше при други обществени условия, още през XVI в. биха прераснали в ренесансови прояви.